

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-431-3-22>

**PHONETIC BASICS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
IN P. ZHITETSKYI'S RESEARCH WORK**

**ФОНЕТИЧНІ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ П. ЖИТЕЦЬКОГО**

Kuznetsova H. P.

*Candidate of Pedagogical Science,
Associate Professor Postgraduate
Student at the Department of Ukrainian
Language, Literature
and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National
Pedagogical University
Hlukhiv, Sumy region, Ukraine*

Кузнецова Г. П.

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови,
літератури та методики навчання
Глухівський національний
педагогічний університет
імені Олександра Довженка
м. Глухів, Сумська область, Україна*

Фонетика є конструктором будь-якої мови, оскільки викристалізовує звуковий код нації, становить основу формування наукової лінгвістичної традиції. Аналіз мовознавчих джерел (С. Бевзенко, І. Білодід, І. Бодуен де Куртене, О. Бондар, Л. Булаховський, В. Винницький, М. Доленко, М. Жовтоброух, В. Задорожний, Ю. Карпенко, А. Мойсієнко, В. Русанівський, Н. Тоцька та ін.) засвідчує, що виокремлення фонетики (грец. *phonetikos* – звуковий, голосовий) української мови в самостійну науку розпочинається лише в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Означені хронологічні межі нині переглядаються, починає устійнюватися думка про значно раніший часовий відтинок наукового становлення фонетичної системи української мови. З'ясовуються причини пізнього розвитку наукових підвалин як самої мови, так і підсистем її. Із-поміж цих причин – похмуре минуле їх становлення, що «довго, як зазначав А. Метлинський (1814–1870 рр.), «тліє <...> в могилі презирливої неуваги» [2 с. 141]; замовне продукування міфічних теорій про історію розвитку українського народу та його мови; обмеження доступу до вагомих історико-лінгвістичних доробків тощо. І досі на передньому краї дослідження перебувають дискусії щодо генези та еволюції української мови, її самобутності і «вторинності», ролі і місця в системі слов'янських мов тощо, адже більше ніж за сторічний «<...> період фальсифікації, брехні та ідеологічного терору багато поколінь українців були відлучені від своєї історії (її настійно рекомендували починати з жовтня 1917 р.) і навіть від рідної мови <...>. То ж не дивно, що нині спостерігаємо таку жадобу знань про початки своєї рідної історії,

джерела й етапи становлення української мови» [3, с. 3], та її опірної підсистеми – фонетичної – зокрема.

Із-поміж історичних досліджень про розвиток української мови, її фонетичної основи сучасний лінгвістичний дискурс спонукає до перегляду праці П. Житецького «Очерк звукової історії малоруського наріччя» (1876 р.). У цій розвідці актуалізовано проблему науковості та потлумачено зміст поняття «наука», під яким автор розуміє «<...> не зібрання готових істин, а відкриття нових методів, пошук нових шляхів до істини. Вона (*наука – уточнення К.Г.*) підбиває підсумки всіма своїми засобами, робить за визначеним напрямом зусилля пояснити явища, доходить до висновків, але не кидає якоря, не окреслює меж свого розвитку» [1, с. 4]. Науковий принцип студіювання основ фонетики «малоруського наріччя» покладено в основу дослідження.

Принцип науковості особливо вияскравлюється в передньому слові автора. У розлогіму вступі «Про сутність малоруського наріччя» чи не вперше відкрито опублічено хиткість і непереконливість теорій Погодіна, Лавровського [1, с. 9–11] щодо українського глотогенезу; чітко сформульовано мету дослідження: «<...> на засадах аналізу пам'яток південного походження з'ясувати можливо-точні фонетичні кордони між «наріччям малоруським» та церковнослов'янською, давньоруською мовами» [1, с. 16]; окреслено завдання: «<...> глибоко зануритися у звукову природу малоруського наріччя [1, с. 16] з опертям на постулат про те, що <...> історія звукових явищ, як і будь-яка історія, повинна починатися із найдавніших» [1, с. 70]; обґрунтовано раціональність історично-порівняльного методу у визначенні діалектного індивідуалізму та осібно розмаїття «малоруського наріччя»; доведено, що українська мова є однією зі слов'янських мов, а корінням своїм сягає праслов'янського періоду; проаналізовано джерела звукової історії «малоруського наріччя» та спроектовано напрями систематизації його специфічних рис.

Наступні два розділи праці – це нарація, або основна частина. У ній системно описано формування вокалізму та консонантизму «малоруського наріччя», простежено взаємозв'язок елементів їх, розвиток у діяхронії фонетичних законів (чергування звуків, кількісні, якісні, позиційні, комбінаторні звукові зміни, «евфонічні техніки» [1, с. 195]).

У загальних висновках висвітлено результати аналізу значного обширу та розмаїття наріч, діалектів із різними фонетичними характеристиками; наголошено, що окрім історично-порівняльного, аналогічного методів дослідження фонетичних особливостей «малоруського наріччя» принагідним став метод реконструкції прамови, яку автор називає «штучною нормою, чистою абстракцією, <...>» [1, с. 195]). При цьому доводить, що опис абстракції не є метою науки, мета науки спрямовується на розроблення гіпотези, на пошук ефективних засобів

дослідження мовних явищ, причин звукової модифікації. У цьому процесі основне для вченого – з'ясування часу, коли розпочався динамічний «рух звуків» у системі прамови, визначення топосів, де розпочалася історія нарічч, діалектів, окреслення хронологічних рамок розмежування їх на засадах фонетичних ознак. Точкою відліку генези малоруського наріччя автор визначає «підлясько-малоруські різнонаріччя, такі, що зберегли первісний вокалізм, який далі підсилювався і на рівні консонантизму, адже превалювали дзвінки приголосні над глухими [1, с. 265–267]. Завершується книга додатками – прикладами текстів із народними говорами малоруського наріччя, що супроводжуються лінгвістичним авторським коментарем.

Наголосимо, що з-поміж великого обсягу фонетичного матеріалу, поданого в книзі, на передньому плані ретельний аналіз П. Житецьким процесів функціонування, перетворення, зредукування глухих голосних *ъ, ь*, оскільки саме ці звуки, на думку вченого, спричинили значний «рух звуків» та великі зміни у фонетичній системі мови загалом. П. Житецький переконливо обстоює думку, що *ъ, ь* звуки успадковані від ранньої праслов'янської, і передусім ствердилися в усному мовленні з особливим їх озвученням – вимовлялися не виразно (ідеться про їх сильну позицію в слові та наближення під час говоріння звука *ъ до о*, а звука *ь – до е*), зовсім не вимовлялися (перебували у слабкій позиції). Довгий час функціонували в писемному мовленні, їх часто переставляли, підміняли один одним, опускали переписувачі, що мало також певні наслідки. Науковець пояснює, як зникнення глухих голосних *ъ, ь* відобразалося не лише на процесі не сприймання / сприймання їх на слух, але й на письмі, а саме: пропуск *ъ, ь* позначали у друках пам'яток винесенням над рядок, угорі ставили кому, крапку, дві риски, перевернуту вниз дужку, нарядковий пасрик (сртиця). Автор доводить, що нарядкове різнозображення означало не лише відсутність *ъ, ь* як букв, а перетворення їх фонетичний нуль звука («отсутствие в смыслѣ звуковъ», «падение глухихъ звуковъ») [95, с. 60], П. Житецький мислить системно й на засадах порівняльного аналізу різних позицій *ъ, ь* у словах далі проєктує рефлекси їх, розмірковує над наслідками зредукованості: «<...> звукові перетворення в одній частині слова повинні миттєво відобразитися на всій його будові <...> З огляду на те, як глухі звуки зникали, серединні мали перетворитися в повні голосні, як-от: із *сънь, львъ, днь* та ін. мали б утворитися *сон, лев, день*; <...> не було чути *ъ, ь* і в словах, які закінчувалися на чистий голосний звук, наприклад, писали: *къто, съпати, вдова*, але вимовляли: *кто, спати, вдова* <...>; слабкі звуки *ъ, ь* могли зберігати ознаки звучання в тих складах, які були наголошеними» [1, с. 60–61]. Дослідник формулює основну причину занепаду звуків *ъ, ь*: «У слабкості їх полягає причина

недовговічності, тому і простежується постійне недотримання вживання їх як у вимові, так і на письмі» [1, с. 57]. Учений зазначає, що ще у правлов'янській мові *ъ, ь* почали зовсім зникати, особливо в кінці іменників на *-ja*, наприклад, у словах *кон-ja-s, кра- ja- s* спочатку зникає *s*, звук *a* слабшає, перетворюється в *ъ*: *кон-jъ, кра- jъ*. Із часом звук *ъ* зредуковується, утворюються форми: *кон-ь, кра-j*. Простежується, що *ь* після приголосного виконує функцію м'якшення, а *j* – після голосного також характеризується як елемент пом'якшення [1, с. 59]. Зміст праці засвідчує, що система становлення вокалізму української мови відбувалася через протиставлення голосних звуків повного творення і голосних «глухого» – неповного творення. Із розмірковувань автора розуміємо, що вимова голосних повного творення не була залежною від позиції в слові, а вимова *ъ, ь* навпаки – залежала від позиції в слові. Автор хоч і спорадично, але спроектує сильну і слабу позиції *ъ, ь*. П. Житецький розмірковує над тим, що зредукування *ъ, ь* із його різними впливами та наслідками передусім мало було б спричинити певне зменшення інтенсивності вокалізму у фонетичній системі становлення української мови, породити проблему дисбалансу між вокалізмом та консонантизмом. Проте якісний і кількісний аналіз звуків під час їх взаємодії у «малоруському наріччі», пристосування звуків в усному мовленні різних слов'янських мов дають змогу лінгвістові простежити обернені явища – підсилення звучності «малоруського» мовлення, і на рівні консонантизму зокрема. Це спонукало науковця до глибокого порівняльного аналізу мовного матеріалу, до пошуків процесів – «супутників звучного консонантизму» [95, с. 211]. Із-поміж них лінгвіст виокремлює «евфонічні техніки».

Отже, П. Житецький у праці «Очерк звуковой історії малоруського наріччя» не лише намагається окреслити фонетичні основи становлення української мови, а й висвітлити ключові фонетичні (насправді – фонологічні) ознаки її окремішності на тлі інших говорів, наріч, здійснює спробу науково відстежити диференційні фонетичні ознаки, які статус наріччя вивисшують до статусу самодостатньої мови – ідеться про милозвучну українську. Означені думки потребують дослідження в сучасних реаліях розвитку фонетичної системи української мови.

Література:

1. Житецький П.Г. Очерк звуковой історії малорусскаго нарѣчя. Київ : Університетська типографія, 1876. 390 с. URL: <https://archive.org/details/zhitetski3/1876/> (дата звернення: 06.03.2024).
2. Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У 3-х книгах. Київ : Либідь, 1996. 416 с.
3. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993.